

ОЛЬГА ТИМОШЕНКО

Тема магістерської: "Особливості художнього моделювання образу наратора в оповіданнях Марка Вовчка"

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Левченко Г.Д.

Наратологічні засоби вираження фокалізації в оповіданнях Марка Вовчка

У вітчизняному літературознавстві дедалі більше уваги приділяється комунікативному аспекту художнього твору. З цією метою сучасні науковці, з'ясовуючи проблеми поетики твору, досліджують тип оповідача, прихованого чи явного читача та інші категорії теорії розповіді. До останніх належить, зокрема, фокалізація – що означає «погляд», або «перспективу», інакше кажучи, позицію, з якої розказано історію. Існує багато варіантів: наприклад, у разі «зовнішньої» фокалізації оповідна позиція перебуває поза зображеним героєм, так що нам розповідають тільки те, що є зовнішнім і видимим – тобто те, що герої кажуть і бачать, що ми могли б побачити і почути самі, якби спостерігали описану сцену. За умови «внутрішньої» фокалізації, навпаки, оповідь сфокусована на тому, що герої відчують і думають, і що залишилося б недоступним навіть за умови нашої безпосередньої присутності.

У «Народних оповіданнях» бачимо переважно вираження «зовнішньої» фокалізації. Письменниця описує не думки та переживання героїв, а їхні розмови, дії, жести, пантоміміку. Герої Марка Вовчка постійно зайняті роботою. Їм наче немає часу на думки, почуття, переживання. Вони працюють вдома на городі чи біля хати, або у панському дворі, не покладаючи рук. У творах дуже промовисті діалоги. Персонажі все працюють і спілкуються, не відходячи від роботи. Як от, для прикладу, в оповіданні «Сон»:

Я довідалась, звідки ті чумаки родом.

О?... а звідки вони?

– Вони з Мазовища.

А відкіль сю звістку маєш?

Зо дна моря... [3;55]

В оповіданні «Ледациця» бачимо розмову Горпини з оповідачкою:

Горпино! – кажу. – Ось я журюся, я плачу, а ви все однакові. Так вам, мабуть, Бог дав!.. Певно, що ви й лихо знаєте?

Вона скинула на мене чорними очима, немов питала, яка в мене думка, та й одказала:

Чому ні?

Господи! – кажу знов. – Як я колись молодого віку жила в батька. В матері!

А я, – каже, – вік ізвікувала, усе тягаючись по чужих дворах.

Та й змовкли ми. [3;245].

А мати все:

Одружись, Грицю, та й одружись! Чому ні?

А тому ні, – каже Гриць, – що любої пари не знайшов; а побратись абияк негоже!

Сидимо було в хаті, мати й почне журитись, а далі й каже:

Що то за дівчата гарні у нас в селі! Нема і в Києві, мабуть, кращої, як Катря Барабашівна.

А сама дивиться на Гриця.

А нема, – каже Гриць.

Хіба Мотря Яковенкова? О-о, хороша дівка, дуже хороша!

Хороша й Мотря.

А мелася?

І Мелася гарна.

Так і зоставсь бурлакою наш Гриць... «Чумак» [3;38].

А ось діалоги з оповідання «Чари»:

Мабуть, тобі, доню, не судилося з Тимошем у парі бути! А вже й певна була, що сеї осені вас повинчаю.

А що є певного у світі, нене? – одмовила понуро Хима.

Не журись, доню! Найдеться тобі ще кращий. Ти ж у мене, хвалити Бога, молода й хороша, як ягода.

Вечері йде Тиміш до своєї дівчини, весело йому й легенько, і світ йому красується; коли – зирк! А перед ним, як хмара, стоїть Хима. Біла, понура. Й питає:

Покинеш чи ні?

Він трохи опам'ятувався та й каже:

Бог з тобою, нерозсудлива дівчино! Хіба не знаєш – я вже заручився?

Не покинеш, питаюсь?

Лучче мені вмерти, як без неї вікувати.

Востанне?

Востанне, – не покину!...[3;48]

... Чого прийшла, люба дівчино? Чого прийшла така молода й красна?

До вас прийшла, бабусю, допоможіть!

Та й розкаже своє лихо й пригоду.

Відьма й каже:

Коли хочеш, то я тебе навчу.

Навчіть! – просить Хима.

Знайшла відьма ножа й пірце якесь наговорене:

Простягни ж мені ліву руку, дівчино!

Вона простягнула.

Тільки лиснув гострий ніж; червона кров закапала з пучки. Відьма встромила в кров пірце й заговорила.

Ну, – каже, – тепер іди! Що хочеш. Те й зробиш своїм ворогам....

[3;49]

На героїв Марка Вовчка, особливо кріпаків, без кінця сиплються різноманітні образи і приниження з боку панів. Вони це тяжко переживають, жінки проливають сльози за своїми дітьми, чоловіками, через образи на свою долю нещасливу. Авторка пише про ці переживання, але уникає омовлення почуттів, які переживають селяни. Герої намагаються тримати їх в собі, не «вилити душу нікому», хоч читач це відчуває їхні почуття і переживає разом з кожним героєм.

Почуття виражаються невербально – через жести, міміку, кінесіку: «...Якось розсаду з нею садимо в городі. Я говорю до неї; вона, мов не чує, одійшла собі геть. Важко мені на серці – заспівала собі; співаю, а сльози так з очей і ллються...[3;5] («Сестра»); «... А далі як заплаче, як затужить, – де ті сльози беруться! Так і ллються струменем...Хорувала вона тяжко тижнів із три. Якось Господь помилував, вернув здоров'я, та розум не вернувсь! Така вона стала, якась не при умі. Цілісінський день ходить мовчки та городній мак і збирає; а спитати нащо? «А се, – каже, – для моєї дитинки» [3;63] («Горпина»); «...І так мені сталося, наче я дитина мала: не розумію нічого, не знаю, не пам'ятаю. Тільки як гляну на дітей, то страшно стане...» [3;261] («Два сини»).

Передаючи тривоги й хвилювання, надії і сподівання персонажів, розповідач ніде жодним словом не аналізує їх почуттів; їх внутрішній світ розкривається в звичайних незначних зовнішніх діях і вчинках.

В оповіданнях, де присутній гомодієгетичний наратор, чіткіше простежується «внутрішня» фокалізація, це, можливо, тому, що герої розповідають свої власні історії життя, причому тяжкого життя, тому почуття виражаються вербально («Сестра», «Ледациця», «Два сини», «Одарка»), і ще у вчинках героїв, які намагаються не показувати свого душевного болю. Якщо розповідь ведеться переважно через внутрішню фокалізацію, сконцентровану на героїні, тоді її можна назвати «локалізатором» оповіді, бо хоча вона й не розповідає історію від першої особи, читачі бачать події з її «позиції».

Що ж стосується оповідань, де зустрічаємо гомодієгетичного наратора-спостерігача, то вони більш динамічні, оповідь рухається швидше (багато дії) – «Максим Гримач», «Данило Гурч», хоча слід відмітити, що в оповіданнях «Козачка» та «Горпина» переживань передано не менше, але за допомогою інших художніх засобів.

Варто звернути увагу на змалювання невербальних компонентів комунікації персонажів. Найчастіше невербальна передача відбувається одночасно з вербальною і може чи підсилювати, чи змінювати зміст слів. Обмін поглядами, вираження обличчя, наприклад, посмішки і вираження несхвалення, рухливий і жвавий чи зупинений погляд, погляд з вираженням схвалення чи несхвалення – усе це моменти невербальної комунікації.

Незважаючи на те, що обличчя залишається головним джерелом розуміння природи емоційних реакцій, тіло, кінцівки і зап'ястки рук також відіграють важливу роль у комунікації. Кінесика – це спосіб комунікації за допомогою рухів тіла і жестів. Вона являє собою культурно обумовлені системи поведінки, що засвоюються шляхом імітації рольових моделей. Оскільки таке поведінка засвоюється, головним чином, несвідомо, більшість людей не усвідомлюють, що активно користуються складною системою жестів і рухів.

Погляд, його напрям, частота контакту очей – ще один з компонентів невербального спілкування. Напрямок погляду показує спрямованість уваги співрозмовника і разом з тим дає зворотній зв'язок, що показує те, як ставиться співрозмовник до тих чи інших повідомлень. Погляд використовується також для встановлення взаємин. Коли людина прагне до встановлення більш теплих взаємин, вона шукає погляд співрозмовника. Однак якщо хтось дивиться нам в очі занадто довго, то це насторожує.

За допомогою очей передаються найточніші і найвідкритіші сигнали з усіх сигналів міжособистісної комунікації, тому що вони займають центральне місце на обличчі людини, при цьому зіниці поводяться цілком незалежно.

Описуючи в «Народних оповіданнях» міміку і жести, Марко Вовчок важливої ролі надає усмішці, поглядам. Якщо розглянути детальніше всі ці художні деталі, то переконаємося, що письменниця була гарним психологом. В оповіданні «Сестра»: «Він подивився на мене пильно й жінці в вічі, похитав головою» [3;6]; «Брат змовчав, тільки по голівці дівчинку погладив» [3;6]. Ці жести виражають неспокій, можливо зачаєну злість. У цьому оповіданні бачимо тяжку долю жінки-селянки та її постійні сльози. Хоч у творах Марка Вовчка герої не завжди такі – частіше вони свою журбу та печаль тримають в собі, не показуючи нікому. Героїня оповідання теж плаче, тільки коли ніхто не бачить: «Я хутенько втерла сльози» [3;5]; «Перед нею затихну, поплачу нишком, та й годі [3;5]». Це говорить про те, що емоційне самовираження героїв рідко доходило до проговорювання травмуючого досвіду. Мовчазні муки персонажів чи не найяскравіше передають ситуацію соціального гніту, життєвої безвиході українських селян-кріпаків.

«Почула стара тітка та й вдарилась об поли руками» [3;21] – в перекладі на мову слів означає: горе прийшло велике горе. Також і далі в оповіданні «Козачка» жести та погляди показують журбу, неспокій і сльози бідної Олесі та Івана: «Блідий, очі блищать, такий, що й подивитись на нього страшно, – та любими словами, ласкою і вгамує його, що, було, обійме її й діток, до себе пригорне та й розіллється слізьми» [3;27]; «Олеся й не плаче, стоїть біла, як хустка, не зведе очей з Івана, не випускає його із своїх рук» [3;28]. Погляд у кріпачки завжди понурий, невеселий. Ця портретна деталь вказує на те, що дівчина нещаслива, живучи у панів.

В оповіданні «Одарка» оповідач акцентує увагу на змалюванні поглядів панів: «Всі нас кругом озирають та переморгуються; ніхто не заговорить, ані привітає. Миські все люди, нещирі, глумливі» [3;42]; «Штовхають її, дряпають, щипають. Вона тільки подивиться, моя голубонька!..» [3;43]. Ці погляди вказують на демонстративну перевагу панів над простими людьми, їхню зверхність, недовіру, можна говорити навіть про підозріле, вороже чи критичне ставлення до них.

Про нещасливе кохання та ворожбу оповідання «Чари», в якому дівчина Хима чарами Тимоша приворожила: «Сидить він якось у садку і жінка коло його; сидить мовчки. Вона йому в вічі заглядає, а він голову спустив – сумує[3;51]». Ці погляди говорять про те, що він сумує, журиться, не кохає її, а вона все б віддала, щоб тільки бути з ним.

Горпина з однойменного оповідання на початку твору була усміхнена: всюди порядкує, всіх ласкавим поглядом озирне, але потім прийшло і на неї лихо – занедужала дитина. Ходить Горпина сумна та невесела, на панщині тільки мовчить, щоб скоріше вечора діждатися, а коли дитина померла, то й зовсім розум втратила «куди люди ступлять, і вона слідком за ними, за тою домовиною; йде, словечка не промовить... » [23;63]. Виразні портретні характеристики демонструють розвиток життєвих ситуацій героїв, їх психологічну динаміку.

Суворий погляд та грізний характер Максима Гримача звів зі світу дочку Катрю. Батько хотів її віддати заміж лише за вільного парубка, а вона покохала чумака Семена. Йому ще не довго залишилось служити, тому він поплив дослужувати, а Катря залишилась чекати. Та як чекала: «Сидить Катря в світлиці, вишиває шовком рукава та рушники, та все в віконце поглядає. Чи крутить завірюха, чи вже сніг тане, чи хутко-то теплом повійне. Крига скресла, пройшла. Шумить Дніпро, сивіє, й чорніє, і плескає в береги. ...Весела Катря ходить собі да поглядає. ...Походжає Катря, походжає та з синього Дніпра ясных очей не зводить, а тільки зійде місяць та посипле іскорцями у темну воду, Катря вже й під старою вербою на березі. Пильно дивиться вона, придивляється, чи не пливе хибкий човен, чи не править тим човном ставний та любий козак...» [23; 81-82]. Цим поглядом все сказано: і кохання, і сум, і туга за коханим. А коли дівчина дізналася, що коханий більше не повернеться, то її погляд геть змінився, вона збілділа, ходила до Дніпра, але вже не всміхалася, а сумувала, аж поки сама не пішла за любим у шумні хвилі та бистрі води.

Оповідання «Ледащиця» теж пронизане болями і сумом жінок-кріпачок, але одна переносить це, звично працюючи, говорячи, а інша, Горпина, все тримає в собі, кидаючи інколи лише гнівний погляд, який насторожує чи навіть лякає: «То з тим перемовимо, то з другим – спитаємо, привітаємо, а Чайчиха мовчки сидить» [3;245]. Але коли спіткало її горе (дочка почала пити та згодом знайшлася онучка), тоді Горпина трішки подобріла: «Вона взяла дитину на руки й дивиться пильно, й журливо, й понуро... Дивиться, дивиться, поки аж сльози в неї покотились...» [3;253]. Та найбільша подія сталася, коли оголосили, що всі кріпаки вільні, тоді Чайчиха плакала: «Як я тоді на неї глянула, тоді я тільки й побачила, які в неї очі добрі, який усміх ласкавий, наче то не Чайчиха передо мною мовчуша, понура...А далі, як схаменулась вона, як глянула на дочку, охмурніла і осмутніла знов тяжко» [3;256]. Вираз обличчя героїні говорить про те, що це замкнена людина, вона постійно тримає дистанцію між собою та іншими людьми, не піднімає голови. Але разом з тим, погляд змінюється (на декілька хвилин) на добрий і проникливий, що означає зацікавленість та радість.

Про любов матері до своїх синів читаємо в оповіданні «Два сини». Ростила мати двох синів, виховувала гарними людьми, не могла нарадітися, які гарні виросли. А як прийшло лихо, забрали синів у некрути, то й мати змарніла, очі запали. Погляд свідчить про все красномовно: туга, печаль за синами, тяжке життя селян, які не мають ніяких прав, важка психологічна ситуація.

У творах Марка Вовчка за допомогою жестів, міміки, поглядів персонажів змальовуються їх характери, розкриваються думки і переживання, моделюються особистісні риси. Герої творів про кріпаків змальовані завжди похмурими, з сумним поглядом, з очима на «мокрому місці», їхні жести показують печаль, переживання, смуток, жаль, тому що тяжка доля та вічні поневіряння призвели до того, селяни-кріпаки не можуть виражати свої думки вголос, а тримають всі муки соціального гніту в собі. Твори про кохання сповнені також переживань, але, звичайно, більше радості, усмішок на устах закоханих, погляди веселі, очі «сміються». Марко Вовчок тонко підбирала персонажів та відповідні їм риси характеру і засоби спілкування, тому всі її герої такі виразні та проникливі попри переважаючу зовнішню фокалізацію, що ґрунтується виключно на зовнішніх спостереженнях оповідача.

Література:

1. Баррі Пітер. Вступ до теорії: літературознавство і культурологія. – К., 2008.
2. Лабунская В.А. Невербальное поведение. – Ростов-на-Дону: издательство Ростовского университета. – 1986. – 135 с.
3. Марко Вовчок. Три долі: Повісті та оповідання. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
4. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. – М.: «Рефл-бук» К.: «Ваклер», 2001. – 656 с.
5. Ткачук О.М. Наратологічний словник. – Тернопіль: Астон, 2002. – 173 с.